

УДК 94(477.7) «18/19»:323.325

Олег Бойков*

СЕЛЯНСЬКА ПРАВОСВІДОМІСТЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНІ У ДОБУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У пропонованій статті автор розглядає особливості процесу формування правосвідомості селянства на Півдні України, а також позначає політичні, економічні, соціокультурні та релігійні фактори, що впливали на цей процес за доби активної капіталізації суспільних відносин у кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: селянство, Південь України, правосвідомість, правова культура.

Різноманітні історичні та соціальні форми сприйняття й відображення права реалізуються людиною відповідно до особистих психологічних якостей, приналежності до певного соціального середовища, політичних переконань та релігійних уявлень. Крім позитивного сприйняття та розуміння права існують і спричинені впливом соціального середовища певні негативні аспекти правосвідомості. Зараз в українському суспільстві таке явище, як правовий нігілізм часто вважається мало не нормальним проявом соціальної рефлексії. Адже глибинні негативні схильності й бажання людини вийти за межі загальностворених правил дуже часто реалізуються у проявах політичної анархії, збройному протистоянні та нівелюванні морально-етичних та правових норм.

Зрозуміло, що процес формування високого рівня правосвідомості вимагає взаємодії і взаємної відповідальності окремої особи, суспільства та держави. При цьому владні структури мають уособлювати саме правову державу, тобто організацію влади народу для самого народу. Все залежить від рівня розвитку суспільства загалом, й окремих його верств, які мають власну (чи сприймають іншу) позицію щодо діючої системи права, сформованої державою. Особливо

---

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

яскраво така позиція проявляється на зламах історичних епох, коли трансформація усіх суспільних інститутів вимагала і продовжує вимагати негайної реакції, «відповіді на виклик» різних категорій населення, від яких водночас важко очікувати однозначної відповіді. Одним з таких перехідних періодів, «прикордонною ситуацією» у розумінні права слід вважати кінець XIX – початок XX століття в Російській імперії, зокрема на південноукраїнських землях.

В українському вимірі актуальним, на нашу думку, є дослідження процесу історичного розвитку правосвідомості селянства кінця XIX – початку XX ст. – частини населення, за кількісними показниками традиційно домінуючої особливо за доби, коли соціальні деформації були спричинені переходом до капіталістичних відносин і коли дійсно відчувався злам історичної епохи.

Дослідження селянського менталітету, соціокультурного розвитку селянства, економічної історії, ролі релігії в житті українського селянства, його правового життя здійснюються досить давно і ґрунтовно. Серед багатьох подібних робіт слід виділити зокрема праці М. Грушевського, більш пізні дослідження О. Реєнта, О. Лугової, Ю. Присяжнюка, В. Бондара, Б. Миронова, І. Якимчука, Б. Миронова, Т. Шатковської.

При розгляді різних аспектів історичного розвитку селянства в Україні слід враховувати також регіональні особливості. Зокрема Південь України кінця XIX – початку XX ст. був доволі специфічним з позиції соціокультурного, релігійного, національного, політичного, економічного та правового розвитку. Тому вивчення регіональних особливостей життєдіяльності тієї чи іншої верстви суспільства на Півдні України в означений період залишається актуальним. Досить ґрунтовними й цікавими, серед інших, є дослідження Ф. Турченка, Г. Турченко, Я. Бойка, Ю. Котляра, Т. Портнової, О. Приймака щодо різноманітних соціокультурних, етнічних, політичних та економічних процесів, зокрема тих, що мали відображення у селянському середовищі Південної України.

Метою даної статті є спроба охарактеризувати загальні риси та особливості правосвідомості селянства Південної України, а також визначити основні фактори, що впливали на формування правосвідомості селянства цього регіону за доби активної капіталізації суспільних відносин на зламі XIX – XX ст.

Історично склалося так, що селянство інакше ставиться до права, як явища, правопорядку, ніж мешканці міста. Городяни, мобільніші у суспільному плані і, мабуть, більш схильні до правового нігілізму, оскільки не так зв'язані морально-етичними нормами. Вони отримують більше інформації, зокрема і правової, реальніше оцінюють стосунки з владою. Селянство ж, навіть незважаючи на патріархальне бажання відокремитись від політичних процесів, яке йому нав'язує Місто, у більшості своїй завжди намагалося дотримуватися звичаю, традиції і діяти відповідно до них.

Бачення права як системи, українським селянином, перш за все, базувалася на власному консервативно-патріархальному розумінні соціальної справедливості, причому почасти досить однобокому. Селянство у силу своєї замкненості часто не могло оформити захисну систему, коли здійснюється не лише безпосередній захист, але й у повній мірі відбувається гарантування та реалізація законних інтересів цієї верстви суспільства. Відповідно, виходячи з історичного досвіду боротьби селянства, можемо спостерігати лише селянські повстання на захист власних локальних прав, у той час, коли справжні соціальні революції зароджувалися лише у міському середовищі. Недарма, у 70-х рр. XIX ст. як російські, так і українські народники після низки невдалих експериментів фактично відмовилися від організації боротьби селянства з соціальним та економічним пригнобленням.

У природі селянського розуміння права, можна побачити спільну рису, притаманну будь-якому селянському архетипу з його освяченням землі з відповідними культами родючості, розглядом землі як певного матеріального начала, як системи самозабезпечення. Земля була і залишається для селянства найвищою цінністю, а звідси і розвиток поглядів на землю як на власність. Але

на кінець XIX – початок XX ст. загалом у Російській імперії через суспільну відокремленість селянства, зокрема й правову, було відсутнє чітке уявлення про право власності й поняття законності як таке [10, с. 98].

Це свідчить, зокрема про явище правової апатії у селянства у контексті його відносин із державою. Американський політолог Р. Деггер зазначає, що дана проблема виникає, коли пересічні мешканці звертаються до права у випадку безпосередньої загрози їхнім інтересам [5, с. 305]. Турбота про суспільство свідомо й підсвідомо перекладалася селянами на владу, оскільки самі вони мали тяжко працювати [13, с. 28].

Наприкінці XIX ст. спостерігалася суперечлива позиція селянства стосовно самого поняття права, коли вже «вольные сельские обыватели» оговтувалися від соціально-економічного та правового експерименту під назвою «селянська реформа 1861 року». При цьому відбувалося подальше спотворення розуміння нормальних правових відносин між державою й селянином при посиленні позицій поміщицтва та адміністрації. У першу чергу, це було зумовлено самою державою. Наприклад, низкою законів, підписаних Олександром III 12 липня 1899 р. про умови функціонування й діяльність органів селянського самоврядування, фактична адміністративна, судова та поліцейська влада, що раніше належала поміщику, тепер передавалася земським начальникам. Це погіршило становище селянських громад, як в економічному, так і правовому плані [14, с. 372-373].

Ситуація ускладнювалася внаслідок об'єктивного фактору – боротьби селянства за землю при його внутрішній диференціації. Адже слід враховувати відмінності в матеріальному статусі селян, який і визначав мотивацію поведінки, зокрема й в правовому полі. Багаті селяни, як зазначає Ю. Присяжнюк боролися за вкладену працю, а бідняки мріяли про власні земельні ділянки й боролися за саме право на працю [13, с. 26]. Особливо це було складно на Півдні України, де навіть земля коштувала дорожче. Державний земельний

податок саме в цьому регіоні складав 2 крб. 47 коп. за десятину (у порівнянні з Лівобережжям – 1 крб. 80 коп.) [12, с. 112].

Постійне маніпулювання влади земельними інтересами та правовими традиціями селянства не могло збільшити повагу його до самої системи влади та її системи державного права. У відповідь селяни у різній формі проявляли своєрідну несилкову опозицію існуючому владному режиму. У той самий час спостерігається чітка позиція щодо збереження власних селянських правових традицій, що подекуди йшли врозріз з державним законодавством. Сама особливість державного устрою Російської імперії з його становим поділом зумовлювала формування, за висловлюванням дослідниці Т. Шатковської, двох діючих правових систем – державної та власне селянсько-общинної [20, с. 96]. Така відстороненість від загальноприйнятих у державі правових норм неоднозначно відбивалася й на розумінні селянами системи права Російської імперії в цілому.

Серйозною проблемою для правового захисту селянства залишалася інформаційна обмеженість, зокрема спричинена й самими селянами. При замкненості існування та властивому традиціоналізмі, селяни продовжували більше довіряти чуткам, ніж офіційній інформації [21, с. 78]. Оскільки остання йшла не «від людей», а від влади, яка завжди асоціювалася з певним негативом, то слід було більш ретельно все перевіряти. Наприклад, навіть коли було оголошено про звільнення з кріпацтва у 1861 році, селяни, не розуміючи «казенної мови» документу вважали, що потрібно дочекатися справжнього Маніфесту, оскільки цей є фальшивим [1, с. 12]. Це вказувало на недовіру владним структурам та низький рівень правової освіти.

Селянин у силу свого традиціоналізму намагався уникнути зайвих господарських зусиль та ризику [13, с. 25]. А такі ризики, зокрема й правового характеру, для матеріального благополуччя селян були невідворотні у відносинах з владними структурами, фінансовими установами тощо. Негативне ставлення до права, як елемента державної системи, формувалося через страх

перед можновладцями та судовою системою. Селяни програвали більшість судових справ проти духовенства або ж поміщиків, оскільки позначалися, перш за все, брак коштів, бюрократизм та корупція в судових інстанціях. Відповідно, ті селяни, які були соціально активними, або ж доведені до відчаю неможливістю побороти бюрократизм державних судів, змушені були шукати вихід через вчинення протиправних, часто насильницьких, дій [13, с. 27-28]. До кінця ХІХ ст. все ще спостерігалася ситуація, коли офіційний суд, що мав три інстанції, діяв дуже повільно, що в свою чергу, приводило до хабарництва. На противагу йому селянський неофіційний суд, що діяв за звичаєвим правом, був достатньо швидким, а його вироби відповідали нормам звичаєвого права [10, с. 97].

Серйозна проблема правового характеру як для державної влади, так і для самих селян виникала під час міграцій селянства у другій половині ХІХ ст. Селяни, які переселялися у Південну Україну ще у 60 – 80-х рр. ХІХ ст. часто на досить довгий час залишалися на землях поміщиків та підприємців-орендарів, які таємно здавали мігрантам землю в оренду. Подібна практика могла призводити до порушень звичайних природних прав селян-мігрантів, оскільки при поселенні й оренді землі через неосвіченість селян з одного боку, та бажання поміщиків отримати дешеву робочу силу – з іншого, письмові договори не укладалися. Таких самовільних переселенців на Півдні було за підрахунками близько 300 тис. з півмільйона переселенців [9, с. 44-45].

Складним випробуванням для селянства у добу активних капіталістичних трансформацій стала вимушена міграція з села у місто. Зміна соціального середовища досить неоднозначно впливала на систему правових цінностей селянина. Стрімка капіталізація суспільства наприкінці ХІХ ст., збільшення ролі промислових підприємств в умовах фактичної незавершеності земельної реформи, зумовлювали переселення збіднілого селянства до міста. Негативною стороною цього процесу стало нівелювання традиційних селянських цінностей і норм звичаєвого права, а значить і правових цінностей загалом. Багато робітників з селян, через психологічний стрес унаслідок вимушеної трудової

міграції, не могли встояти перед спокусами міського життя чи то навпаки, через неможливість витримувати важку працю на промисловому підприємстві, поповнювали злочинний світ міст. Наприклад, Катеринославська губернія наприкінці XIX – на початку XX ст. виявилася другою після Санкт-Петербурзької за кількістю вбивств та звалтувань [11, с. 13]. Руйнація традиційного світу селянської общинної системи вже з 1861 р. мала не лише позитивні економічні, але й негативні соціальні аспекти. Загалом по державі у пореформений період злочинність зросла в чотири рази [10, с. 97]. Водночас, слід зазначити, що в самому селянському середовищі також був присутній певний відсоток маргіналів, які не сприймали неписані правові звичаї і яких не задовольняло «нудне життя хлібороба». Як вказує Є.Чикаленко, це були звичайні злочинці, які грабували практично всіх підряд. А під час революційних подій 1905–1907 рр., ці ж злочинці стали «найенергічнішими революціонерами» і продовжували займатися тими самими справами [19, с. 41].

Капіталізація суспільно-економічних відносин спричинила трансформацію поглядів селянства на владу і самі стосунки з владою. Особливо така трансформація стала відчутною на Півдні України й була пов'язана з регіональною соціально-економічною та політико-правовою специфікою. З одного боку, особливістю південноукраїнського селянства було психологічне неприйняття деспотичного характеру влади, насилля у сфері особистих і суспільних прав [7, с. 68]. З іншого – на Півдні не отримала значного розвитку кріпацька система й, мабуть, як найбільше серед інших регіонів проявилася хутірська система, що згодом дало змогу саме тут успішно проводити столипінську аграрну реформу та модернізацію господарства за активного використання сільгосптехніки [18, с. 42]. Цей економічний фактор досить позитивно, на наш погляд, впливав на процес відновлення власницького інстинкту селянства та бажання його реалізувати. Унаслідок проведених реформ селянин-землевласник вже міг виступати як окремий суб'єкт правовідносин і отримувати відповідний статус. Інша річ, що політичну

рівноправність гальмував майновий ценз, який мав місце під час виборів до місцевих органів управління у пореформену добу.

Беззаперечно важливу роль у визначенні рівня правосвідомості відігравав релігійний фактор, зокрема приналежність селян до тієї чи іншої конфесії. Особливо це стосується Півдня України, де поліконфесійність населення мало кого могла особливо здивувати.

З одного боку, релігія завжди була джерелом морально-етичних норм та основою для норм права того ж селянства. З іншого – в Російській імперії давалася взнаки тісна взаємодія державної й православно-церковної структур, що була визначена законом. Відповідно до ст. 187-191 Уложення про покарання (які все ж були відмінені в 1906 р.) будь-які виступи проти церкви розглядалися як злочин, а виступи проти держави каралися як порушення встановленого Богом правопорядку [17, с. 47].

Доволі неоднозначною у правовому контексті щодо поліконфесійності селянства була позиція самої російської православної церкви. До представників тієї чи іншої інославних церков, які були офіційно зареєстровані, церква, виходячи з державної стратегії, ставилася досить стримано, оскільки потрібні були людські ресурси для колонізації краю, але до сектантства, особливо так званої штунди, часто здійснювала репресивні міри. Законом від 4 липня 1894 р. міністру внутрішніх справ за домовленістю з обер-прокурором Синоду надавалося право оголошувати секту штундистів більш шкідливою, ніж інші. Штундизм, який поширився саме в сільській місцевості, на відміну від протестантських напрямів, православне духовенство навіть не вважало християнством, а взагалі іншою релігією [16, с. 202]. Це позбавляло правового захисту штундистів як на офіційному рівні, так і в господарсько-побутовій сфері. Згідно з резолюцією архієпископа Херсонського і Одеського від 9 жовтня 1896 р. парафіяльне духовенство повинно було слідкувати за «злочинними діями» сектантів проти «віри й церкви» і доповідати про всі випадки Єпархіальному керівництву [4, арк. 70]. Місцева сільська влада

забирала землю, забороняла тримати худобу, найматися на роботу чи ходити на торг. За зустрічі з одновірцями садили у підвал або присуджували до побиття різками [2, с. 143]. Ці факти, серед багатьох інших, свідчили про грубе порушення прав «іновірців» при загально декларативній свободі віросповідання. І лише після царського маніфесту від 23 лютого 1903 р. та Указу від 12 грудня 1904 р. здійснювався перегляд масштабу громадянських і цивільних прав розкольників та інших сектантів у кращий бік [6, с. 79, 82].

Однак на зламі XIX – XX ст. православна, фактично державна, церква Російської імперії переживала глибоку кризу. Це проявилось знов таки на Півдні України, де неправославні конфесії та сектантство становили вже певну духовну конкуренцію офіційному православ'ю. До того ж, професійний рівень православних священників, як духовних наставників не завжди відповідав вимогам. Херсонський архієпископ Никанор зазначав, що священники повчають настільки, наскільки можуть повчати люди, які самі майже нічого не читають та майже ніякої літератури не виписують, у той час, як простий народ нічого не розуміє й ходить до церкви лише формально, через страх перед державним покаранням [15, с. 21]. Відповідно, тлумачення різного роду не лише морально-етичних, але й правових питань священником, як традиційним для селян авторитетом, також викликало багато запитань.

Сільське населення Південної України за національною, культурною та конфесійною ознаками було досить різноманітне, відповідно його правові традиції були різними. Отже ставлення до держави, влади й системи державного права різнилося. Іноземці-колоністи, що створювали сільськогосподарські підприємства, у більшості були звиклі до свідомого дотримання правопорядку. Відповідно, вони намагалися узгодити внутрішньо правові норми своїх громад з російським законодавством. Зокрема керівництво баптистських, адвентистських та менонітських громад закликала до додержання законів держави, сплати податків і вшанування влади [8, с. 325-326]. Місцеві ж,

православні, селяни, а також різного роду сектанти традиційно розглядали закони часто лише як засіб держави для пригноблення.

Звісно, позиція держави та православної церкви щодо питання віросповідання зумовлювала негативне ставлення неправославного сільського населення до держави, державного права й самої ідеї існування «мирських законів». Така політика часто штовхала самих православних селян на зречення віри. Селянин з його патріархально-практичним світобаченням, зважившись на зміну віросповідання, зокрема обираючи протестантські віровчення і тим самим порушуючи законодавство, очікував на реальні результати, які мали поліпшити його не лише духовне, але й матеріальне становище, зокрема отримання власної ділянки землі [3, арк. 680-710]. У той самий час, разом зі зміною віросповідання селянин часто змушений був змінювати й власні правові стереотипи, адже входив у нову громаду, де правові звичаї не просто відрізнялися, але корінилися часто на релігійному фанатизмі, наприклад у штундистських громадах.

Таким чином, правосвідомість селянства Південної України в умовах капіталізації суспільства на межі ХІХ – ХХ ст. являла собою досить складне поєднання традиційних уявлень про справедливість, звичаєве право та спроб осягнути нові реалії соціально-економічного та політичного життя. Найважливішими причинами суперечливого, часто негативного ставлення селянства до системи права, яка насаджувалася Російською імперією були недосконалість самого законодавства, норми якого часто не відповідали правовим уявленням та звичаям селян, слабкий рівень освіти, слабка поінформованість, а відповідно й низький рівень правової культури, непослідовна правова політика як самої держави, так і російської православної церкви.

Водночас, на Півдні України в означений період починає складатися якісно нове розуміння селянством ролі права. Разом із певним негативом стосовно політики держави та права, капіталізація села в Південній Україні, швидше за

інші регіони, дала можливість (часто навіть всупереч державній політиці) подолати общинні правові стереотипи стосовно ідеї права приватної власності на землю та його реалізації. Цей процес відбувався з одного боку, як результат різного роду тісних господарських, культурних, релігійних контактів з іноземними колоністами-протестантами, а з іншого – завдяки збереженню традицій українського хуторського, фактично фермерського, господарства. Саме усвідомлення можливості реалізації прав, зокрема права приватної власності на землю, а значить можливість виступати повноцінним суб'єктом правових відносин, мало формувати високий рівень селянської правової культури та правосвідомості навіть за існування потужної бюрократичної системи Російської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : до історіографії питання [Текст] / Вадим Бондар // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С.10–18
2. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні [Текст] / М. С. Грушевський : Укр. Євангельське об-ня в Північній Америці. – 2-ге удок. вид. / в ред Д. Куликовського. – Вінніпег (Канада) ; Мюнхен (Німеччина) ; Детройт (США). : [Б.в], – 1962. (Мюнхен: Viblos) – 160 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 988 II т. – Арк. 680–710.
4. Державний архів Херсонської області. – Ф. 198. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 70.
5. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії / Річард Деггер / Демократія : Антологія / Упоряд. О. Проценко. – Смолоскип, 2005. – 1108 с.
6. Ключков В. В. Закон и религия : (От государственной религии в России к свободе совести в СССР) [Текст] / В. В. Ключков – М. : Политиздат, 1982. – 160 с.

7. Котляр Ю. В. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина ХХ ст.) [Текст] / Ю. В. Котляр // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Історичні науки. – 2008. – Т. 88, Вип. 75. – С. 67–70.

8. Кривелев И. А. История религий : Очерки в 2 т. – Т. 1 / Ин-т этнографии им. Н. Н.Миклухо-Маклая АН СССР ; Ин-т науч. атеизма АОН при ЦК КПСС. – 2-е изд., дораб. [Текст] / И. А. Кривелев. – М. : Мысль, 1988. – 445 с.

9. Лугова О. І. Розміщення селян-переселенців на Півдні України в 60–80-х рр. ХІХ ст. [Текст] / О. І. Лугова, Я. В. Бойко // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні : Зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 42–48.

10. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало ХХ в.) : Т. 2. – 3-е изд., доп. [Текст] / Борис Николаевич Миронов – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2003 – 548 с.

11. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті : на матеріалах Катеринослава кінця ХІХ – початку ХХ ст. есе-urban. [Електронний ресурс] / Тетяна Портнова // Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. – Серія 8. – Львів, вересень 2010 – 19 с. / www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1077

12. Приймак О. М. Південноукраїнське чиновництво та селянство в регіональному комунікативному полі кін. ХІХ – поч. ХХ століть [Текст] / О. М. Приймак // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 1–2. – С. 108–114.

13. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / Ю. П. Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 23–33.

14. Реєнт О. П. Соціальне життя села в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / НАН України

; Інститут історії України [Текст] / В. А. Смолій (відп.ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

15. Рождественский А. Южнорусский штундизм [Текст] / А. Рождественский. – СПб. : Типография департамента уделов, 1889. – 295 с.

16. Савченко С. Чи втрачала Росія Реформацію? Історико-теологічний коментар до однієї теорії [Текст] / С. Савченко // Україна модерна. – № 6 (17). – 2010. – С. 195–248.

17. Свод законов Российской империи. – Изд. 1916 г. – Пг. : Гос тип., Б.г. – Т. 15. – Ч. 1. – 1916. – 521 с.

18. Турченко Ф. Г. Південна Україна : модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ століття – 1921 рік) [Текст] : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.

19. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917). – У 2 т. [Текст] / Є. Х. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004 – Т. 1. – 428 с.

20. Шатковская Т. В. Закон и обычай в правовом быту крестьян второй половины ХІХ в. [Текст] / Т. В. Шатковская // Вопросы истории. – 2000. – № 11 – 12. – С. 96–105.

21. Якимчук І. В. Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток / І. В. Якимчук. Література та культура Полісся [Електронний ресурс] : Збірник наукових праць. Вип. 69. Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / Відп. ред. та упоряд. Г. В. Самойленко ; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Електрон. текстовые дан. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 398 с. – С. 78–89 / Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ltkp_2012_69_10.pdf

В предлагаемой статье автор рассматривает особенности процесса формирования правосознания крестьянства на Юге Украины, а также определяет политические, экономические, социокультурные и религиозные

факторы, которые влияли на этот процесс в эпоху активной капитализации общественных отношений в конце XIX – начале XX века.

Ключевые слова: крестьянство, Юг Украины, правосознание, правовая культура.

In this article the author examines the characteristics of the process of formation of law consciousness of the peasantry in the South of Ukraine, and also describes the political, economic, socio-cultural and religious factors that influenced this process in the age of active capitalization of public relations at the end XIX - beginning of the XX century.

Keywords: the peasants, South of Ukraine, the law consciousness, the legal culture.